

ANDRÉ BRETON ÉS A SZÜRREALIZMUS

MEZEI ÁRPÁD

„A SZÜRREALIZMUS” címen a budapesti Gondolat kiadásában megjelent kötetben Bajomi Lázár Endre bevezető tanulmányát, Szávai János írását „A szürrealizmus esztétikájához”, majd „A szürrealizmus dokumentumai” és az „Irodalmi szemelvények” c. fejezeteket találja az olvasó. A két utolsó fejezetet ugyancsak Bajomi Lázár Endre állította össze. Mindez így együtt nagy haladást jelent ahhoz a módhoz és mértékhez képest, ahogyan és amilyen mértékben a szürrealizmust a magyar kritikai-történeti irodalom tárgyalta. A lényegi eltérés onnan származik, hogy Bajomi Lázár Endre a dogmatikusan sommázó tételt, amely szerint a XIX. század közepén túl Európában minden a burzsoá dekadencia terméke, nem úgy értelmezi, hogy mindezek a termékek értéktelenek, sőt károsak. Szerinte ilyen általános összefüggésben szemlélve, a marxizmus is a burzsoázia bomlásterméke. Bajomi Lázár Endrének ezt a megállapítását hosszú felsorolással lehetne kiegészíteni, minthogy a modern természettudomány, legújabb időkből a kibernetika, a genetika ilyen értelemben ugyancsak a burzsoázia „bomlástermékei”.

Érthető, hogy az új kiindulópont elfogadásától sokan visszariadnak. Ilyen alapon ugyanis a kritikusnak vállalnia kell választott tárgyköre kritikai, történeti, világszemléleti feldolgozásának feladatát. Kétségtelen ugyan, hogy például Mendelejev elmélete az elemek periodikus rendszeréről ma már elavult, de tömördek felismerést tartalmaz, és az egész későbbi fejlődés alapját szolgáltatja. Így kritikusának sok kimunkálnivalója van, amit a ravasz dogmatikus teljesen megtagadhatott. Bajomi Lázár Endre bevezető tanulmánya, terjedelméhez képest, sok történeti (kultúr-, irodalom-, műtörténeti) anyagot tartalmaz, sok információval szolgál a mozgalom és előzményei művészeti, világszemléleti és egyéb célkitűzéseiről. Tárgyalásának módja elsősorban tudományos-kritikai. A szerző úgy fogalmazza megállapításait, hogy az olvasó megtudja, mit akar a szürrealizmus, és mit akarnak a szürrealisták, mennyiben fogadja el a szerző eredményeiket, és mit utasít el belőlük. A szöveg világosságával lehetővé akarja tenni az olvasó számára azt is, hogy az maga ellenőrizhesse az ítéleteket. A szövegből kiderül, hogy Bajomi Lázár Endre, különböző fenntartásai ellenére, a szürrealista irodalmat döntően irodalomnak, a festészetet döntően festészetnek tekinti, róluk mint író kíván írni, és amit ír, az elsősorban irodalom.

Szávai tanulmányának megállapításai ugyancsak az új szemléletben gyökereznek. Mindjárt kiindulópontjában leszögezi, hogy a szürrealizmusban a lényeg a mondanivaló, a szürrealizmus „tágabb értelemben véve, filozófiai koncepció”. Ez nyilván Dantére vagy Michelangelóra is érvényes, és így itt is abba a józan gondolatkörbe kerülünk, amelyben az irodalmat irodalomnak, a művészetet mű-

vészetnek tekintjük, és a kritika ma rendelkezésre álló módszereivel tárgyaljuk, amelyek alapján már felismertük, hogy az irodalom és művészet az ember világlevélétének és életformájának alakítását szolgálják.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a kérdés diszkussziója megfelelő meredbe terelődött, amit jómagam, mint a szürrealista mozgalom egyik kései részvevője, teljes mértékben helyeselhetek, annál is inkább, minthogy Bajomi Lázár Endre szerepemet megfelelő megvilágításba helyezi. Nézeteim egyes részletkérdésekben természetesen eltérnek a könyv tételeitől, de minthogy azokat több helyen kifejtettem és munkáimat Bajomi Lázár Endre megfelelően idézi irodalom-összeállításában, minden olvasó tudomást szerezhet róluk, és így felesleges volna itt megismételni őket. Egyes vitás kérdések egyébként magában a könyvben eldőlnék. Így Bajomi Lázár Endre Valéryt idézi, aki szerint a szürrealista költőket nem lehet megkülönböztetni egymástól, de Szávai jól látja, hogy meglepő különbségek vannak köztük (135. oldal). A *Hid* olvasói ismerik Sirató Károly mesteri fordításait, amelyekből ez ma már kétséget kizáróan kiderül.

Kritikai megjegyzésekre tehát az adott helyzetben szükség nincs, és így könyvismertetésemet ezen a ponton be is fejezhetem.

Azonban az ügy érdekében nem lesz felesleges, ha megkísérlem a szerzők alaptételét — miszerint a szürrealizmusnak mondanivalója van — oly módon megerősíteni, hogy ezt a mondanivalót egy dimenziójában közelebről meghatározom. Így egyben az is kiderül, hogy a szürrealista irodalom „homályossága” is nagyrészt a mondanivaló újszerűségéből és gazdagságából származik. Mindez pedig alkalmat ad számomra, hogy jóvátegyem régi mulasztásomat, és elmondjam nézetemet a motívumokról, amelyek André Breton költészetét és mozgalmi szerepét meghatározták.

Az ember biológiai különállása sok szerző szerint abból származik, hogy az embert nem tekinthetjük olyan értelemben fajnak, mint a 80 millió éve változatlan hangyafajokat. Az ember maga állandóan változik, másodalt pedig tulajdonságaiban nem specifikus, nem partikuláris tendenciájú, hanem erősen szintetizált, és így az embert legjobban magával a törzsfajlódással azonosíthatjuk. Azonban ez a biológiában jól ismert tétel csak a tényállás egy részét fejezheti ki, mert hiszen a görög civilizáció igenis kialakított egy emberi fajfogalmat, és ezt olyan invariáns tulajdonságokkal ruházta fel, amelyek a történelemben igen maradádnak bizonyultak. Így hát kétféle ember van, aminek megjelölésére a „Histoire”-ban a minotauruszi és thészeszi ember terminusokat vetettük be. Amit azonban nem fejtettünk ki, az az, hogy a biológiai átalakulás, változás mögött végső soron az Idő problémája húzódik meg. A szürrealista törekvések az Idő különböző lényeges új aspektusait igyekeznek megragadni, és ez első sorban Breton munkásságára érvényes.

Az európai gondolkodás és tudomány időfogalmát a párizsi egyetem doktorai a középkor derekán alakították ki. Az idő eszerint egydimenziós kiterjedésű, egyenes vonalban egyenletesen halad előre, és a pontszerű Jelen Múltra és Jövőre osztja. De ha ezt az elképzelést túlságosan mereven követjük, mondja S. K. Langer („*An Introduction to Symbolic Logic*”), akkor figyelmen kívül hagyjuk az európai gondolkodás sok érdekes produktumát. Langernek ez a megjegyzése ma már szinte felesleges, mert hiszen a számítógépek például sokszor diszkontinuus időben operálnak, és így a különböző időformák a gyakorlatban is egyenjogúságot nyertek.

Pszichológiailag a Múltnak a memória, a Jövőnek az előrelátás felel meg. Szereposztásuk ismert: a jelenségek determináltsága a múlt függvénye, a szabadságuk a jövőé. Innen kiindulva érthetővé válik Breton egyik verseskötete (*Le*

Revolver à Cheveux Blancs, Cahiers Libres, 1932) bevezetésszerű szövegének címe: Il y aura une fois, azaz: „Lesz egyszer”. A kifejezés nyilván a mesék örökös „volt egyszer” fordulatát utasítja el (amint a szöveg maga is utal később erre), és a hangsúlyt a Jövőre helyezi át. „Hol van a holnapi hó” (11. oldal), fordítja Breton visszajára Villon ismert refrénjét. Idézi a józan ész okoskodását, amely szerint „a szellem minden lépésben az idő és a helyek nyomaiba ütközik”, és megtagadja. Jegyezzük itt meg, en passant, hogy ezzel alapvetően szembefordul a bergsonizmussal is, amely szerint a befejezett tény végleges. (Bevezetés a metafizikába.) Az ember korlátai és lehetőségei eszerint egyaránt az időből származnak. A kötet „Lune de Miel” verse befejezésének kristálytiszta megfogalmazásában: „Szemeink mélyén olyan, a jövőre irányuló bájos számítások mentek veszendőbe, mint a börtönfalaké.” („Au fond de nos yeux se perdaient de jolis calculs orientés vers l’avenir, comme ceux des murs de prisons.”). A „Cartes sur les dunes” versben a költő mint sajátos birodalomban mozog az időben, és végül leplek, függönyök között felismert egy embert, aki az ő véréből származott („un homme issu de mon sang”). De az idő előresiethet és megállhat: „akkor már annyi idős voltam, mint most”.

A történetek szövevényében tehát Breton a fonalak nagy részét értéktelennek tekinti, és csak azt fogadja el, amely a jövőnek a jelen felé közeledéséből keletkezik. Innen mindenekelőtt érthető, miért volt a szürrealizmus története elsősorban a kizárások története.

Azt, hogy melyik fonal jelenti a valóban létezőt, nehéz megállapítani. Könnyebb eldönteni a kérdést, melyik nem az. Így Breton Vaché leveleinek kiadásához írott egyik előszavában megállapítja, hogy nem lehet elfogadni semmit, ami — intellektuális területen — a maga korában „realizálható”. „En természetesen csak a meg nem valósult dolgokat (choses inaccomplies) szeretem”, teszi hozzá. A Jövő elértéktelenedik, amint Jelenné válik. Ami az elfogadhatót illeti, arra nézve útbaigazítást ad az „Etats Généraux” versciklus egy megjegyzése: még a kockázatot is bizalmatlanul kell megvizsgálni.

Miért tehát ez a sok elutasítás? Az ember nyilván problematikája megoldására törekszik, de nem bizonyos, hogy akár a legkomolyabb kísérletek lefolytatói megfelelő módszerrel nyúlnak a kérdéshez. Az emberi szellem természeténél fogva analitikus, és így éppen az egyértelműsége törekvéssel ellentmondásokat teremt. A szürrealizmus azonban ezeket elutasítja: a megkülönböztetés a szép és csúnya, a jó és rossz között abszurd, állítja Breton. De Tilopa már jóval korábban felállította szabályait: „Semmi analízis.” Vagy a másik Zen bölcs, Seng Csan: „A Jó és a Rossz konfliktusa a lélek betegsége.” Minthogy az értelemről a megoldás nem várható, a szürrealizmus az öntudatlan rendszerhez fordul. A freudi szemlélet is felismerte, hogy az öntudatlan nem fogadja el az ellentéteket ellentétekeknek, de úgy véli, hogy ez az öntudatlan archaikus voltából, differenciálatlanságból következik. Talán abból is, de másoldalt kétségtelen, hogy az öntudatlan rendszer univerzalizisztikus törekvést mutat. Hérakleitosz egyik fragmentumában azt állítja, hogy nappal egy közös világban élünk, éjszaka mindenki a maga külön világa felé fordul. Azonban a nappali, közös világ közössége korlátolt, „szignitív” (Husserl) szimbólumaival az azonos nyelvterületre szorítkozik, és azon túl már problémák merülnek fel. Viszont az álom szimbolikája valóban univerzális, minden emberre érvényes.

A „Szürrealizmus” szerzői azt mondják, hogy az automatizmus megvalósíthatatlan. Bajomi Lázár Endre Bretont idézi (39. o.), és hozzáteszi, hogy az igazi automatizmus képtelenség; ugyanezt mondja Szávai is. Azonban Pollock és Mathieu felfedezése a festészet területén megoldotta a problémát: a festőnek

nem szabad az állvány előtt álló helyzetben dolgoznia, be kell lépnie a képbe, a képet el kell táncolnia. A tasizmus megvalósította a szürrealizmus programját, és ennyiben a műtörténetnek már másik fejezete. A szürrealizmus csak programja önmagának, a szürrealista program megvalósítását a tasizmus adta meg — és természetesen mindaz, ami utána következik. Bizonyára más módszerek is vannak; így a fantasztkumok használata, amit pl. Michaux alkalmaz festészetében. Így hát még azt sem mondhatjuk, hogy a szürrealizmus megoldásai költőiek, de irreálisak, és az álmok világába tartoznak.

Ha pedig ez így van, akkor a „Vases Communicants” Breton fő műve. Ezt utolsó beszélgetésünk alkalmával meg is említettem neki. „Valóban ez az egyetlen munkám, amelytől bizonyos mérvű elismerést ma sem tagadok meg”, válaszolta. A megfogalmazásnak ez a szerénysége — bár Bretonnál megszoktuk — igen frappáns volt.

Így hát a probléma igen leegyszerűsödik. A szürrealisták éppoly kevésbé örültek, mint a kibernetikusok. A szürrealizmus, mint minden művészeti irány, megoldásokat ajánl az ember problémáira. Ezek a megoldások természetesen nem kötelezőek. Így, ha valaki már megszerezte a bölcsek kövét, talán nélkülözheti őket, mint ahogy nélkülözheti az is, aki egyszerűbb megoldásokat keres — és az is, aki a megoldásokat más irányokban keresi. Azonban ismeretük mindenképpen csak hasznos lehet.